

SPIS TREŚCI

WSTĘP.....	9
ROZDZIAŁ 1. Trzy dekady polskiej modernizacji. Ramy analityczne	15
1.1. Sukces czy porażka? Elementy bilansu	15
1.2. Czym jest modernizacja?	24
1.3. Inspiracje metodologiczne i perspektywa teoretyczna	29
1.4. Polityczne znaczenie narracji	33
1.5. Podstawowe opowieści	37
1.6. Kapryśni narratorzy	48
ROZDZIAŁ 2. Zrób to sam, czyli pułapka egotycznego ekonomizmu	54
2.1. Liberalizm i narracja neoliberalna	55
2.2. Kontekst międzynarodowy. Thatcher, Reagan i konsensus waszyngtoński	61
2.3. Neoliberalizm po polsku. Od gdańskich liberałów do „cieplej wody w kranie”	69
2.4. Ekonomizm w działaniu. Przypadek urynkowania usług publicznych	92
2.5. Krytyka ekspansywnej marketyzacji	106
2.6. Czy można było inaczej?	112
ROZDZIAŁ 3. Cała wstecz, czyli manowce populistycznej retrotopii	121
3.1. Konserwatyzm i narracja narodowo-konserwatywna	122
3.2. Kontekst międzynarodowy. Chcemy być (znów) sobą	127
3.3. Polska historiofilia i powrót tradycjonalizmu	142
3.4. Retromania w działaniu. Przypadek „dobrej zmiany”	149
3.5. Odwrót od demokracji liberalnej	167
3.6. Podłoże autorytarnego populizmu	177
3.7. Zapętlenie dwóch narracji	187

ROZDZIAŁ 4. Trzecia opcja, czyli w stronę aktywnej republiki	200
4.1. Kontekst międzynarodowy. W poszukiwaniu nowej opowieści	201
4.2. Tropy i kontury narracji progresywnej	210
4.3. Od posttransformacyjnej do proinnowacyjnej modernizacji	226
4.4. Polska róża wiatrów. Pora na Północ?	234
ROZDZIAŁ 5. Trzy główne opowieści. Próba podsumowania	246
5.1. Porównanie narracji	247
5.2. Wnioski i perspektywy	256
BIBLIOGRAFIA	269
INDEKS NAZWISK	284

TABLE OF CONTENTS

INTRODUCTION	9
CHAPTER 1. Three decades of Polish modernization.	
Analytical framework	15
1.1. Success or failure? Balance sheet items	15
1.2. What is modernization?	24
1.3. Methodological inspirations and theoretical perspective	29
1.4. Political significance of narratives	33
1.5. Basic stories	37
1.6. Capricious narrators	48
CHAPTER 2. Do it yourself, or the trap of egotistic economism	54
2.1. Liberalism and neoliberal narrative	55
2.2. International context. Thatcher, Reagan, and the Washington Consensus	61
2.3. Neoliberalism the Polish way. From Gdańsk liberals to the Warm Tap Water	69
2.4. Economism in action. The case of marketization of public services	92
2.5. Criticism of expansive marketization	106
2.6. Could it have been done differently?	112
CHAPTER 3. Full speed astern, or the intricacies of populist retrotopia	121
3.1. Conservatism and national conservative narrative	122
3.2. International context. We want to be ourselves (again)	127
3.3. Polish historiophilia and the return of traditionalism	142
3.4. Retromania in action. The case of the Good Change	149
3.5. Retreat from liberal democracy	167
3.6. The base of authoritarian populism	177
3.7. Looping of two narratives	187

CHAPTER 4. Third option, or towards an active republic 200

4.1. International context. In search of a new story 201

4.2. Traces and contours of progressive narrative 210

4.3. From post-transformation to pro-innovative modernization 226

4.4. Polish compass rose. Is it time to go North? 234

CHAPTER 5. Three main stories. An attempt at a summarization 246

5.1. Comparison of narratives 247

5.2. Conclusions and prospects 256

BIBLIOGRAPHY 269

INDEX OF NAMES 284

Przedmiotem tej książki są zmagania z modernizacją, jakich doświadczamy w Polsce w okresie po 1989 roku. Wybrane aspekty wielkiej społecznej i politycznej wędrówki, narodowej odysei w poszukiwaniu najlepszych sposobów na zaspokojenie aspiracji do lepszego życia w III Rzeczypospolitej

Przez ostatnich 30 lat Polki i Polacy poruszają się i kłuczą, używając metafory, w labiryncie wielu rozwidlających się i krzyżujących ze sobą korytarzy, w płątaninie rozlicznych dróg i drózek mających prowadzić – ich samych i cały kraj – do dobrobytu i nowoczesności. Raz suną gładko, jak po nawierzchni sponsorowanych przez Europę autostrad, innym znów razem podskakują niczym na wybojach prowincjonalnych traktów i bezdroży – natrafiając na niespodzianki oraz mniej lub bardziej poważne problemy i trudności. Ludzie mierzą się na co dzień z owymi przeszkodami, dołkami i zakrętami, ale też bardzo rozmaicie je postrzegają, interpretują i przeżywają emocjonalnie. Całe społeczeństwo, a w szczególności różni aktorzy kształtujący opinię publiczną, elity umysłowe i klasa polityczna peregrynują po ścieżkach różnych modernizacyjnych narracji (ale i sami je snują), z których każda ma swoją specyficzną aksjologię, agendę i język.

W debacie naukowej i publicznej odczuwalny jest deficyt pogłębionego, sumarycznego bilansu trzech dekad polskiej transformacji. Brakuje prób bardziej panoramicznego i syntetyzującego spojrzenia na charakter zachodzących w tym czasie zmian, na różne plusy i minusy, osiągnięcia i słabości. Nie do końca wiadomo (a w każdym razie bardzo daleko do powszechnej zgody na ten temat), w których dziedzinach realizowany w III Rzeczypospolitej eksperyment i wysiłek modernizacyjny powiódł się dotychczas w największym stopniu, a w których sferach wystąpiły największe zaniedbania i popełniono najpoważniejsze błędy. Sens obrony honoru i dużego dorobku polskiej transformacji w okresie 1989–2019 nie powinien zwalniać od krytycznego myślenia o przebytej drodze, a już zwłaszcza od kreślenia alternatywnych scenariuszy rozwoju i projektów na przyszłość.

* * *

Celem książki jest próba spojrzenia na proces modernizacji (społecznej, ekonomicznej, politycznej), jakiej doświadczała Polska po upadku komunizmu w 1989 roku, z uwzględnieniem głównych narracji obecnych w świadomości zbiorowej i życiu publicznym. Różne orientacje ideowe i szkoły myślenia inaczej rozkładają akcenty, jeśli chodzi nie tylko o preferowane wartości, cele i kierunek działań w politykach publicznych, ale i o tryb, metody i tempo ich prowadzenia. Żyjemy dziś w czasach ciągłej rywalizacji opowieści intensywnie ścierających się ze sobą nie tylko w medialnej przestrzeni. Polska transformacja to jest nie tylko zderzenie się starego z nowym, ale i konfrontacja rzeczywistości, świata realnego, ze światami wyobrażonymi. W toku każdych zmian społecznych odbywają się nieustające próby definiowania i redefiniowania przeobrażającego się stanu rzeczy. Do istniejących i powstających kolejnych nowych marzeń, projektów, imaginacji i imaginariów próbuje się dopasować zmieniającą rzeczywistość.

Interesują mnie tu zatem dwa poziomy analizy, często zresztą nakładające się na siebie i trudne do rozgraniczenia. Z jednej strony poziom praktyki politycznej i realnych procesów społecznych, ekonomicznych i kulturowych, zmian modernizacyjnych, przekształceń w ładzie wewnętrznym, działań podejmowanych w różnych politykach publicznych. Z drugiej zaś strony przez cały czas w polu widzenia pozostaje płaszczyzna dyskursu publicznego, obecnych w nim narracji, dominujących przekazów, interpretacji i sposobów myślenia o polskiej rzeczywistości po 1989 roku. Przedmiotem uwagi i obserwacji jest to, jak poszczególne narracje przekładają się na wybrane polityki sektorowe, na systemowe i doraźne rozwiązania wprowadzane tam w życie celem zaspokojenia potrzeb społecznych w różnych dziedzinach życia. Zajmowały mnie więc przede wszystkim powiązania obu wymiarów, ogólniejsze sensy i znaczenia nadawane konkretnym działaniom i procesom politycznym. Widoczne w nich ślady zidentyfikowanych narracji – na przykład w polityce gospodarczej i ochrony zdrowia (jak w rozdziale 2) czy w polityce historycznej i zagranicznej (jak w rozdziale 3).

W szczególności zaś istotne w książce było poszukiwanie odpowiedzi między innymi na następujące bardziej konkretne pytania: jak można określić główne narracje funkcjonujące w krajowym dyskursie i politykach publicznych w kontekście procesów polskiej modernizacji ostatnich 30 lat? Co one mówią o logice, wartościach, zasadach i potencjale, na podstawie których powinna ona być – zgodnie z tymi różnymi wyobrażeniami – przebiegać? Czy realizacja zapoczątkowanego na przełomie lat 80. i 90. XX wieku projektu modernizacyjnego miała być i jest przede wszystkim zadaniem ekonomicznym, narodowym czy socjalnym? Czy ma on służyć wzmocnieniu

w pierwszej kolejności indywidualnej wolności, czy też narodowej tożsamości, a może nade wszystko społecznej równości i sprawiedliwości? Która z narracji modernizacyjnych okazała się w sumie najbardziej wpływowa i dlaczego? Jak one wszystkie oddziaływały na kierunek i dynamikę zmian społecznych, ekonomicznych i politycznych? Jak one komunikowały się, „dialogowały” i ścierały ze sobą?

Trzy środkowe rozdziały książki (2, 3 i 4) poświęcam trzem głównym wyróżnionym narracjom – neoliberalnej, narodowo-konserwatywnej i progresywnej. Najpierw staram się pokazać, jak dwie pierwsze z nich „załamywały się” w dyskursie i znajdowały odzwierciedlenie w realnej polityce publicznej prowadzonej przez kolejne gabinety rządowe w Warszawie. Następnie w przedostatnim rozdziale kreślę tropy i kontury trzeciej, progresywnej narracji, która jawi się jako alternatywna dla dwóch poprzednich – i która nie miała jeszcze szansy pełniej zaistnieć w praktycznych rozwiązaniach wprowadzanych do życia publicznego przez rządzących polityków. Przedstawiam racje przemawiające na rzecz tezy, że w wymiarze społeczno-ekonomicznym w całym minionym 30-leciu wyraźnie zaznaczyła się – i utrzymuje się zresztą pod wieloma względami do dzisiaj – dominacja narracji neoliberalnej. Zapanowała ona w przestrzeni publicznej w pierwszym etapie transformacji w latach 90., zajęła tam hegemoniczną pozycję i zaważyła zasadniczo na trajektorii rozwojowej Polski, co widać też w systemowych rozwiązaniach przyjmowanych i obowiązujących w większości polityk publicznych.

W szerszym planie można stwierdzić, że w III Rzeczypospolitej procesy unowocześniające kraj przebiegały opierając się na założeniach przede wszystkim liberalnych (w gospodarce zaś, mówiąc ściślej, neoliberalnych), choć głos narodowych konserwatystów przez cały czas był dobrze słyszalny, a przez ostatnie pięć lat relatywnie w największym stopniu. Wcześniej ten głos – naturalnie obecny w symbolicznej sferze i „nadbudowie” – nie przekładał się jednak tak bardzo na realną politykę, nie był w stanie powściągać czy utrudniać kursu „polskiego statku” na liberalny Zachód. Potencjały i siły proeuropejskich modernizatorów i eurosceptycznych tradycjonalistów zasadniczo wyrównały się na scenie politycznej dopiero po 2015 roku. Ci drudzy uzyskali nawet w sferze symbolicznej oraz realnego rządzenia względną przewagę, ale wyniki rywalizacji obu obozów nie mogą być dziś uznane za przesądzone, przynajmniej w średniookresowej perspektywie.

* * *

Dużo uwagi poświęcam w książce znaczeniu zewnętrznych oddziaływań na polskie przemiany. Nieprzypadkowo we wszystkich trzech środkowych rozdziałach w osobnych punktach przedstawiam międzynarodowy kontekst narodzin

i funkcjonowania każdej z trzech wyróżnionych narracji. To, co działo się w polskiej polityce, debacie publicznej i świadomości zbiorowej po 1989 roku, w przemożnym stopniu kształtowało się pod wpływem ogólniejszego, „nawiedzającego” też inne kraje i społeczeństwa „ducha czasu” (Hegłowski *Zeitgeist*). Tak jak neoliberalna transformacja ustrojowa i mentalna (zwłaszcza w pierwszej fazie rynkowych i demokratycznych reform) była pochodną i refleksem szerszych tendencji światowych symbolizowanych choćby przez tzw. konsensus waszyngtoński, tak też narodowo-konserwatywne przemiany (zwłaszcza te po roku 2015) były tylko polską mutacją tradycjonalistyczno-populistycznej rewolty (*conservative backlash*), której przejawy znajdziemy współcześnie w wielu innych miejscach nie tylko Europy, ale i globu.

Do Polski docierały i zamieszkiwały w niej, można powiedzieć, rozmaite odmiany współczesnego „ducha dziejów”, które niósł ze świata z różnoraką siłą wiatr historii, ale które ulegały też nad Wisłą – jak to zwykle bywa w podobnych przypadkach – istotnym dostosowaniom i przeobrażeniom, przechodząc przez narodowy filtr lokalnej specyfiki i uwarunkowań. Nie mówiąc już o bardziej bezpośrednich presjach zewnętrznych, o znaczeniu przepływów kapitału zagranicznego i funduszy unijnych, o wpływie najważniejszych stolic i instytucji międzynarodowych na konkretne decyzje podejmowane przez polskich polityków w różnych dziedzinach życia publicznego.

* * *

Zakres czasowy rozważań obejmuje – jak zaznaczono w tytule książki – całe trzy dekady funkcjonowania wolnej Polski po upadku starego systemu w 1989 roku. Ale bliżej przyglądam się zwłaszcza znaczeniu analizowanych narracji w dwóch krytycznych, jak się wydaje przełomowych momentach ostatniego 30-lecia. Nieprzypadkowo, bo w nich właśnie nastąpiła aktywacja, pobudzenie i szczególne „wzmocnienie” dwóch pierwszych z trzech wyróżnionych narracji. Pierwszy z tych okresów przypadł na inicjującą proces transformacji fazę, w której przeprowadzono zasadnicze zmiany ustrojowe oraz przygotowano i wdrożono radykalną, inspirowaną ekonomią neoliberalną reformę gospodarczą (lata 1989–1991). Drugi kluczowy etap przypada na lata po 2015 roku i jest związany ze swego rodzaju narodowo-konserwatywno-populistyczną rewoltą, antyliberalnym kontratakiem na dotychczasowy kształt i demokratyczny model polskiej modernizacji (preludium i łagodniejsza wersja tej reakcji wystąpiły już w latach 2005–2007).

* * *

Ze zrozumiałych powodów inspirowałem się w książce podejściem konstruktywistycznym (w wielu innych ujęciach określanym też mianem instytucjonalizmu socjologicznego lub dyskursywnego), akcentującym duży wpływ idei, narracji i dyskursu na zmianę społeczną i polityczną. W wielu partiach tekstu posiłkowałem się również perspektywą charakterystyczną dla instytucjonalizmu historycznego, który w analizie rozwojowych trajektorii społeczeństw i państw zwraca uwagę na znaczenie instytucjonalnej inercji i zależności od szlaku (*path dependence*). To ostatnie podejście zakłada jednak także możliwość odchodzenia od dotychczasowych ścieżek rozwoju na skutek działania pewnych kluczowych, przełomowych zdarzeń. Autorskim uzupełnieniem i wkładem do ogólniejszej, teoretycznej refleksji nad modernizacją jest propozycja rozróżnienia jej trzech głównych czynników, a zarazem rodzajów tego procesu, a mianowicie modernizacji oddolnej, odgórnej i indukowanej z zewnątrz. Ów schemat okazał się pomocny i był wykorzystywany szczególnie w tych fragmentach pracy, w których zwracam uwagę na wpływ i znaczenie międzynarodowych uwarunkowań na procesy unowocześniania kraju, w tym także na kształtowanie się opisywanych narracji. (Szerzej – podrozdział 1.3. Inspiracje metodologiczne i perspektywa teoretyczna).

* * *

W pracy nad książką wykorzystałem liczne opracowania naukowe z różnych dyscyplin nauk społecznych i humanistycznych, ale co najmniej równie ważnym źródłem okazały się wypowiedzi i teksty przedstawicieli poszczególnych narracji, twórców i komentatorów polskich i zagranicznych przemian. Dlatego tak stosunkowo dużo jest w przypisach i wykazie literatury odwołań do głosów i wywiadów udzielanych przez aktywnych uczestników dyskursu i życia publicznego w Polsce i na świecie po 1989 roku – polityków, ekspertów, naukowców, intelektualistów, niektórych wpływowych publicystów. Obecne w bibliografii moje wcześniejsze publikacje – artykuły drukowane w czasopiśmie i rozdziały w tomach zbiorowych – wskazują, że procesy modernizacyjne w Polsce po 1989 roku, zarówno w ich aspekcie wewnętrznym jak i międzynarodowym, zajmowały mnie naukowo od samego ich początku. Nie miałem jednak dotąd sposobności podsumować tych zainteresowań w formie zwięzłego opracowania.

Krytycznymi i życzliwymi recenzentami pierwszej wersji manuskryptu książki byli profesorowie: Wojciech Łukowski z Uniwersytetu Warszawskiego oraz Andrzej Zybala ze Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie. Jestem im zobowiązany

za cenne i inspirujące uwagi, które skłoniły mnie do pewnych zmian w pierwotnym tekście, zarówno w jego strukturze, jak i w treści niektórych jego fragmentów. W reakcji na recenzenckie rady poczyniłem też w pracy wiele rozsądnych skrótów. Opublikowanie książki w obecnej postaci nie byłoby ponadto możliwe bez życzliwości ze strony Dziekana Wydziału Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego profesora Stanisława Sulowskiego, za co chciałbym mu w tym miejscu podziękować.

Bednarze nad Liwcem, marzec 2020 r.